

Отримано: 25 листопада 2019 р.

Прорецензовано: 02 грудня 2019 р.

Прийнято до друку: 07 грудня 2019 р.

e-mail: prisyajnyuk067@ukr.net

DOI: 10.25264/2311-5149-2019-15(43)-53-58

Присяжнюк П. В. Теоретичні аспекти розкриття сутності поняття управління, його види та складові. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, грудень 2019. № 15(43). С. 53–58.

УДК: 005.1

JEL-класифікація: M11, M38

Присяжнюк Петро Вікторович,*аспірант, ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет»*

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗКРИТТЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ УПРАВЛІННЯ, ЙОГО ВИДИ ТА СКЛАДОВІ

В умовах ринкової економіки та динамічних змін у середовищі функціонування перед кожним підприємством постає питання у налагодженні чіткого управлінського механізму, який міг би реагувати та пристосовуватися до факторів впливу та перетворювати їх на позитивний ефект. Сукупність усіх факторів призводить до того, що підприємству варто шукати дієві управлінські рішення, які впливатимуть на його виробничо-господарську діяльність, сприятимуть подоланню кризових явищ, що зумовлять диверсифікацію технологічних процесів та часткову переорієнтацію для підвищення конкурентних позицій на цільовому ринку. Для досягнення такої цілі суб'єктам господарювання треба напрацювати механізм у прийнятті таких управлінських рішень, які дали б змогу у короткостроковий період забезпечити ефективність господарської діяльності та призвести до підвищення конкурентоспроможності. На сьогодні система управління є такою, яку інноваційно треба постійно насичувати через впровадженням сучасних технік і технологій. Ключовими елементами в цьому процесі є суб'єкти та об'єкти управління, серед яких завжди повинні існувати взаємозв'язок і взаємозумовленість, вони повинні бути інформаційно орієнтовані на топові нововведення в управлінні та готові швидко реагувати на зміни з мінімальними втратами для досягнення кінцевого результату. Тому постає питання у більш детальному вивченні дефініції «управління» через розкриття сутності його видів та складових.

У статті наведені трактування поняття «управління» з точки зору різних іноземних та вітчизняних учених-економістів. Проаналізовані підходи до його визначення та досліджена система управління підприємством: як вона працює, які її ключові елементи та як отримати максимальну вигоду. Згруповано основні види управління за класифікаційними ознаками та описана їх взаємодія. Досліджено види управління, що дають змогу зрозуміти ієрархічність управління і те, що один вид стовідсотково не замінює інший, а тільки доповнює його з метою реалізації загальних і конкретних функцій, що спираються на відповідні раціональні принципи у керівництві різними організаціями, враховуючи сучасні тенденції розвитку бізнесу, управлінську практику та галузеву специфіку.

Ключові слова: діяльність, управління, регулювання, економічне управління, система управління, результат.

Присяжнюк Петр Викторович,*аспірант, ДВНЗ «Херсонский государственный аграрный университет»*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАСКРЫТИЯ СУЩНОСТИ ПОНЯТИЯ УПРАВЛЕНИЕ, ЕГО ВИДЫ И СОСТАВЛЯЮЩИЕ

В условиях рыночной экономики и динамических изменений в среде функционирования перед каждым предприятием встает вопрос в налаживании четкого управленческого механизма, который мог бы реагировать и приспособляться к факторам воздействия и превращать их для себя на положительный эффект. Совокупность всех факторов приводит к тому, что предприятию следует искать действенные управленческие решения, которые повлияют на его производственно-хозяйственную деятельность, способствовать преодолению кризисных явлений, обусловят диверсификацию технологических процессов и частичную переориентацию для повышения конкурентных позиций на целевом рынке. Для достижения такой цели субъектам хозяйствования нужно наработать механизм в принятии таких управленческих решений, которые бы позволили в краткосрочный период обеспечить эффективность хозяйственной деятельности и привести к повышению конкурентоспособности. На сегодня система управления такова, которую инновационно нужно постоянно насыщать через внедрением современных техник и технологий. Ключевыми элементами в этом выступают субъекты и объекты управления среди которых всегда должен существовать взаимосвязь, взаимообусловленность, они должны быть информационно ориентированы на топовые нововведения в управлении и готовы быстро реагировать на изменения с минимальными потерями для достижения конечного результата. Поэтому возникает вопрос о более детальном изучении дефиниции «управление» через раскрытие сущности его видов и составляющих.

В статье приведены трактовки понятия «управление» с точки зрения различных иностранных и отечественных ученых-экономистов. Проанализированы подходы к его определению и исследована система управления предприятием: как она работает, какие ее ключевые элементы и как получить максимальную выгоду. Сгруппированы основные виды управления по классификационным признакам и приведена их взаимодействие. Исследованы виды управления, позволяющие понять иерархичность управления и то, что один вид полностью не заменяет другой, он

только дополняет его с целью реализации общих и конкретных функций, опирающихся на соответствующие рациональные принципы в руководстве различными организациями учитывая современные тенденции развития бизнеса, управленческую практику и отраслевую специфику.

Ключевые слова: деятельность, управление, регулирование, экономическое управление, система управления, результат.

Petro Prisyajnyuk,

PhD student, Kherson State Agrarian University, Kherson, Ukraine

THEORETICAL ASPECTS OF THE ESSENCE OF GOVERNANCE DISCLOSURE, ITS TYPES AND COMPOSITIONS

In the context of a market economy and dynamic changes in the operating environment every business is confronted with the establishment of a clear management mechanism that can respond and adapt to the factors of influence and turn them into positive effects. The combination of all factors leads to the fact that the company should look for effective management decisions that will affect its production and economic activities, will help to overcome crisis phenomena, which will lead to diversification of technological processes and partial reorientation in order to increase competitive position in the target market. In order to achieve this goal, business entities need to develop a mechanism for making management decisions that will enable the efficiency of economic activity and increase competitiveness in the short-term. Today the management system is one that needs to be constantly innovated through the introduction of modern techniques and technologies. The key elements in this are the subjects and objects of management, among which there should always be interconnectedness, interdependence, they should be information oriented on top innovations in management and be ready to react quickly to changes with minimal losses in order to achieve the result. Therefore, the question arises in a more detailed study of the definition of «governance» by revealing its nature and constituents.

The article presents the interpretation of the «management» concept from the perspective of various foreign and domestic economists. Approaches to its definition are analyzed and the enterprise management system is examined: how it works, what are its key elements and how to get the maximum benefit. The main types of management are classified and their interaction is presented. The types of management that allow to understand the hierarchy of management and the fact that one type does not completely replace another and only complements it in order to realize general and specific functions based on the relevant rational principles in leadership of different organizations, taking into account current trends in business development, management practice and industry specificity.

Key words: activity, management, regulation, economic management, management system, result.

Постановка проблеми. Постійні зміни в сучасному суспільстві, динамізм розвитку всіх сфер призводить до того, що треба здійснювати перетворення в методах, підходах, виробничих відносинах і перше, що треба змінювати, – це стиль управління. У наш час субординаційне управління вже не може призвести до «вау» ефекту в тій чи тій сфері. Планова економіка давно скінчилась. В умовах ринкових відносин вступає в дію мобільне та гнучке управління, з яким сьогодні стикаються всі і завжди. Воно всюди, його застосовується до різних складових середовища, у якому існує людина: транспорт, хімічні реакції, виробництво, галузі господарства, тобто де існує хоч один із проявів життя, різноманітна діяльність людей, груп, класів, великих соціальних спільнот. У наш час це поняття набирає все більшої актуальності, його досліджують, вивчають, удосконалюють, трансформують, пристосовують до тих умов, у яких воно може дати найбільший позитивний результат. Тому вивчення теоретичних аспектів, аналіз видів та складових управління допоможе розкрити суть та вивести нові парадигми до його трактування, дасть можливість сформулювати дієві напрями впровадження прогресивних систем управління, зважаючи на сучасні умови функціонування.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питаннями вивчення теорії і практики управління впродовж багатьох років займалися провідні зарубіжні вчені-економісти: Я. Гамільтон, Г. Гантт, Френк і Лілан Гілберт, Г. Грайкунас, Г. Емерсон, К. Маркс, Дж. Муні, А. Рейлі, В. Скот, Ф. Тейлор, А. Файоль, Г. Форд. Серед вітчизняних вчених, у працях яких досліджено та вивчено поняття управління, можна виділити таких науковців: В. Афанасьєв, О. Бандурка, В. Давидович, Ю. Ковбасюк, О. Матросова, С. Мочерний, Г. Попов.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є визначення сутності, виділення основних видів поняття управління, вивчення загальної характеристики об'єкта та суб'єкта управління.

Виклад основного матеріалу. Управління як суспільне явище виникло ще в період утворення перших людських цивілізацій. У той час під цим поняттям розуміли особливий вид діяльності, який забезпечує життєдіяльність людей та задовольняє їх соціальні потреби. Наприкінці XIX ст. – початку XX ст. з розвитком виробництва та економічних відносин процес управління став ускладнюватися, його функції почали розширюватися, диференціюватися та ставати більш всеохоплюючим. У вітчизняній науковій літературі термін «управління» набув широкого вжитку починаючи з кінця 70-х рр. XX ст. Термін «управління»

у дослівному трактуванні означає діяльність з керівництва чимось. На сьогодні існує безліч наукових тверджень щодо визначення поняття управління і кожне з цих суджень має право на існування, адже залежить від того, до якої сфери, роду діяльності чи процесу воно застосовується. Одні ототожнюють термін «управління» з дореволюційним визначенням поняття «керуючий», інші ж більш схильні до американського твердження «менеджмент», під яким розуміють керівника нової формації, який може здійснювати ефективне управління, використовуючи в своїй роботі всі можливі сучасні методи, засоби і функції (планування, організація, керівництво, координація та контроль).

В економічній науці існує велика кількість поглядів щодо визначення сутності поняття управління, які в тій чи тій мірі розкривають його основне значення (табл. 1).

Таблиця 1

Трактування терміна «управління»

Автор	Визначення
за словником Даля [9, с. 9]	походить від слова «управа» і означає правильне ведення справи, долання перешкод, якісне управління всіма ресурсами задля досягнення позитивного результату.
Економічна енциклопедія [2, с. 731]	вплив на процес, об'єкт, систему для збереження їхньої стійкості або переведення з одного стану відповідно до поставлених цілей та завдань.
Ковбасюк Ю. [5, с. 12-13]	цілеспрямована взаємодія керуючої та керованої підсистем, яка здійснюється у формі прийняття та реалізації рішень, виконання основних функцій та супроводжується домінуванням відносин підпорядкування, що характеризуються залежністю керованої від керуючої підсистеми, високим рівнем централізації та в кінцевому результаті відповідальністю суб'єкта за стан всієї системи.
Друкер П. [9]	Вид діяльності, який направлений на перетворення неорганізованого натовпу людей в ефективну, цілеспрямовану групу, яка здатна продукувати ідеї та показувати результат роботи.
Євдокимова Н. [3]	діяльність суб'єкта у цілеспрямованому, організованому впливі на об'єкт, що здійснюється з метою приведення останнього у бажаний для суб'єкта стан.
Мельтюхова Н. [4].	функція організованих систем (біологічних, соціальних, технічних), яка забезпечує реалізацію мети і підтримку режиму діяльності, сталість і розвиток певних структурних елементів.

Підсумовуючи різні твердження вчених щодо сутності поняття управління, можна сказати, що це процес, дія, вплив на систему для її перезавантаження, оновлення, зміни орієнтирів чи підтримки її в усталеному режимі для того, щоб реалізувати вихідні пункти (поставлені цілі, завдання) і в кінцевому випадку прийти до їх досягнення.

Виділяють чотири основні підходи до трактування поняття управління, які повною мірою розкривають його сутність: загальний, функційний, процесуальний, суб'єктно-об'єктний. Загальний підхід розглядає управління як механізм з організації та координації діяльності різних форм власності, який націлений на досягнення результату: суспільного, колективного, індивідуального. Функційний підхід розглядає це поняття як вплив на групу чи колектив людей з метою планування, координації, організації та контролю за їх діяльністю. Процесуальний трактує управління як цілеспрямований системний, свідомий вплив на виробничу діяльність на всіх її стадіях та в залежності від змінюваних умов функціонування. Суб'єктно-об'єктний – взаємодія між суб'єктом та об'єктом у системі управління з використанням обраних методів та способів задля вирішення поставлених завдань та досягнення визначених цілей. Своєю чергою багатоаспектний підхід трактує управління як засіб, особливе вміння, навички, манери, поведіння, мистецтво керувати людьми, що призводить до оптимального використання ресурсів, отримання бажаного результату, задоволення потреб, реалізації поставленої мети та вирішення пріоритетних завдань.

Управління завжди здійснюється у певних системах «людина – природа», «людина – техніка», «людина – людина», які між собою взаємодіють. Це відбувається тому, що в цих системах керівною ланкою є людина і створюються вони для забезпечення та обслуговування інтересів людини. Сам процес управління складається з об'єкта (підсистеми, що керується) та суб'єкта (підсистеми, яка керує), що є взаємозв'язаною системою, яка у процесі взаємодії призводить до отримання певного результату (рис. 1).

Рис. 1. Базовий склад системи управління

Джерело: Сформовано за даними [3].

Суб'єкт управління – керуюча підсистема, яка впливає на об'єкт управління з метою покращення або виведення його в новий стан. Водночас об'єкт управління – це той, ким керують і на кого направлений вплив для досягнення результату. Між керуючою та керованою підсистемами завжди існує зворотній зв'язок – інформація, яка відображає результативність управлінського впливу, і зміни, що відбуваються в процесі вирішення поставлених задач. Взаємодія між всіма учасниками системи управління дозволяє отримати певний результат, і від того, хто і як у цьому плані працював, залежить кінцевий результат, який може мати як позитивний, так і негативний ефект. Тому перед керованою та керуючою підсистемами завжди стоїть головне завдання – чітка взаємодія між собою, порозуміння на всьому етапі реалізації управлінського впливу для досягнення реальних змін (розширення виробничих потужностей, посилення впливу, захоплення нового ринкового сегменту) та використання всіх потенційних можливостей. У цій системі на початковому та кінцевому етапі кожен учасник, насамперед, мотивується власними інтересами та прагне максимізувати свій дохід, приймаючи індивідуальні рішення у своїй сфері відповідальності та впливу.

Управління – це поняття, яке можна також розкрити за допомогою визначення його видів. Найпоширеніші, узагальнювальні види управління в суспільстві такі: економічне, політичне та соціальне. Під соціальним управлінням розуміють свідомий вплив одних суб'єктів на інших у процесі соціальної організації суспільства як об'єкта. До суб'єктно-об'єктного поля соціального управління належать політико-громадські об'єднання, громадські організації, спілки та ін. Політичне управління – процес узгодження інтересів держави і суспільства, різних верств населення з метою використання об'єктивних потреб розвитку соціуму.

Економічне управління базується на застосуванні суто економічних методів впливу на діяльність, процес, середовище функціонування. Сукупність поєднаних та взаємодіючих між собою економічних елементів дає змогу досягти поставлених стратегічних цілей, що характеризується зростанням прибутку, природою заробітної плати, заощадженням сировини, енергії та матеріалів.

На макрорівні всі три види управління мають вагомий вплив на все суспільство, на мікрорівні більш дієвим є економічне та соціальне управління, політичне діє опосередковано і є чинником впливу зовнішнього середовища.

Видів управління велика кількість, тому виникає потреба у їх класифікації за певними ознаками табл. 2.

Основні класифікації видів управління

№	Класифікаційна ознака	Вид управління
1.	За критерієм часу	<ul style="list-style-type: none"> • оперативне (день, тиждень, до одного місяця); • програмне (на один місяць, півроку, до одного року); • стратегічне (довгостроковий період, більше одного року).
2.	За належністю до влади	<ul style="list-style-type: none"> • державне (виконавчі органи влади); • законотворче (законодавчий орган влади); • муніципальне (територіальні громади).
3.	За змістом	<ul style="list-style-type: none"> • комерціалізоване; • соціальне; • політичне; • ідеологічне; • науково-технічне.
4.	За рівнем	<ul style="list-style-type: none"> • загальнодержавне; • багатогалузеве; • міжгалузеве; • галузеве; • територіальне;
5.	За обсягом	<ul style="list-style-type: none"> • глобальне (світовий рівень); • локальне (державний рівень).
6.	За сферами соціальної діяльності	<ul style="list-style-type: none"> • соціально-політичне; • економічне; • управління духовним розвитком суспільства.
7.	За структурою	<ul style="list-style-type: none"> • лінійне; • функційне; • змішане.

Джерело: Сформовано за даними [3].

Управління відбувається на всіх рівнях і повсякчас, коли в системі відбувається найменша взаємодія «людина – природа», «людина – техніка», «людина – людина». Головним критерієм, якого в управлінні завжди не вистачає, є час, тому перша ознака класифікації вивченого поняття дає нам чітке розуміння, у яких часових проміжках може бути реалізований і доведений до логічного кінця управлінський вплив. Оперативне управління – це ті завдання, намічені цілі, які мають бути приведені в дію і дати результат «тут і зараз», вони не повинні розтягуватися на місяці та роки. Програмне управління – задалегідь намічена програма, за якою працює об'єкт і яка може мати зворотній зв'язок, тобто працює у замкнутому ланцюгу дій, або не мати його (система з розімкненим ланцюгом дій). Стратегічне управління – процес довготривалий, інколи розтягується на роки, але за цей час відбувається ґрунтовне вивчення зовнішнього середовища функціонування, визначення специфічних цілей діяльності та розроблення стратегій для досягнення цих цілей, враховуючи всі релевантні умови роботи.

За належністю до влади управління може бути державним – вплив на сфери і галузі суспільного життя, які потребують втручання держави шляхом використання повноважень виконавчої влади. Основне призначення – нагляд та контроль за виконанням правових актів та інших рішень державних органів шляхом впливу на суспільні відносини та процеси. Державне управління також здійснюється і за межами функціонування виконавчої влади – на рівні державних підприємств, установ і організацій. Законотворче управління диктує умови та правила суспільного життя за допомогою нормативно-правових актів (законів, постанов), які не завжди є лояльними і призводять до протиріч, але на сьогодні влада настільки публічна та відкрита до взаємодії, що майже кожне рішення, яке вона приймає, піддається, насамперед, громадському обговоренню, після якого рішення може бути підкореговано [5]. Муніципальне управління – діяльність місцевого самоврядування, що спрямована на задоволення інтересів територіальної спільноти, здійснювана у визначених чинним законодавством формах через місцеві органи виконавчої влади [10, с. 118].

Управління та його вплив відбувається як на рівні держави та в її межах, так і на світовому рівні, тому в цьому контексті розгадується глобальне управління, яке направлено на вирішення екологічних та загальносвітових соціальних проблем, що стосуються кожного мешканця планети. Своєю чергою локальне управління координує вирішення проблемних питань на місцевому рівні, не виходячи за межі світового масштабу.

За структурою управління класифікують в залежності від того, хто на кого і якою мірою має вплив і здійснює його. Так, лінійне управління зводиться до того, що кожен підрозділ у всій організаційній системі має керівника, який в межах певного сектору здійснює керівництво відповідно до тих управлінських

задач, цілей, які були йому виставлені від початку. Підлеглі сектору підпорядковуються тільки своєму керівнику, а останній звітує вищому органу. Функційне управління здійснюється кожною керівною ланкою за виконанням певних функцій, властивих робіт, що забезпечує в результаті реалізацію загальної мети для всієї системи управління. Змішане управління є універсальним, воно успішно поєднує принципи двох розглянутих вище видів управління, і є в більшості випадків часто використовуваним суб'єктом, оскільки контроль та координація повинні здійснюватися на всіх рівнях з метою усунення коригування діяльності і запобігання випадків зриву виконання наміченого плану завдань.

Узагальнюючи всі класифікаційні ознаки, що наведені в табл. 2, можна стверджувати, що кожен із видів є ключовим в тій чи тій системі управління, але у більшості випадків – це прояв декількох його видів, адже вони є взаємодоповнювальними для ефективної реалізації поставленої мети. Те, наскільки їх використання буде вдалим, залежить від функційного керівника, якщо йому вистачить досвіду, компетенцій у використанні наявних можливостей, наданні системі динамізму, розвитку та еволюції, тоді успіх буде гарантований.

Висновок. Здійснений огляд та аналіз різних трактувань поняття управління дає нам змогу стверджувати, що судження кожного науковця щодо цієї категорії є цілком аргументованими, але потребують уточнення з позиції постійних змін, які відбуваються у зовнішньому та внутрішньому середовищі функціонування суб'єктів господарювання. На сьогодні ті умови, які диктує ринок кожному суб'єкту та об'єкту ринкових відносин, суттєво відрізняються від тих, що існували 10 років та навіть 5 років тому. З огляду на це, щоб бути пристосованим, треба змінювати стратегію управління і сам підхід до його системи. Стандартна система управління є базовою, яку інноваційно треба завжди насичувати через впровадження сучасних технік і технологій. Ключовими елементами в цьому є суб'єкти та об'єкти управління, серед яких завжди повинен існувати взаємозв'язок, взаємозумовленість, вони повинні бути інформаційно орієнтовані на топові нововведення в управлінні та готові швидко реагувати на зміни з мінімальними втратами для кінцевого результату.

Управління зараз – це зацікавлені люди, які його здійснюють і вміють приймати нестандартні, гнучкі рішення, будувати осучаснені організаційні структури, пристосовані до тих умов, у яких їм слід реалізувати свої цілі. Це прогресивні, здібні працівники з потенціалом, які не чекають вказівок, а генерують свої ідеї щодо вирішення тих чи тих задач, це збільшення фондів мотивації, упровадження новітніх інформаційних технологій, підвищення якості на кожному етапі: у виробництві, у реалізації товарів, у наданні послуг.

Досліджені види управління дають змогу зрозуміти ієрархічність управління і те, що один вид стовідсотково не замінює інший, він тільки доповнює його з метою реалізації загальних і конкретних функцій, що спираються на відповідні раціональні принципи в керівництві різними організаціями, враховуючи сучасні тенденції розвитку бізнесу, управлінську практику та галузеву специфіку.

Література:

1. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник. 2-ге вид., доп. і перероблене. Київ : КНЕУ, 2002. 624 с.
2. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т. 3 / ред. кол. С.В. Мочерний та ін. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 952 с.
3. Економічне управління підприємством: навч. посіб. / Н. М. Євдокимова та ін. ; за заг. ред. Н. М. Євдокимової. Київ : КНЕУ, 2011. 327 с.
4. Енциклопедичний словник з державного управління / Ю. П. Сурмін, та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.
5. Ковбасюк Ю. В., Ващенко К. О., Сурмін Ю. П. Державне управління : підручник : у 2 т. Дніпропетровськ : НАДУ, 2012. Т. 1. 64 с.
6. Колосов А. М., Коваленко О. В., Кучеренко С. К., Бикова В. Г. Економічне управління підприємством : навч. посіб. Старобільськ : вид-во держ. закл. «Луган. Нац. Ун-т імені Тараса Шевченка», 2015. 352 с.
7. Лазор О. Я. Лазор. О. Д. Місцеве управління: поняття, терміни, визначення. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ : Дакор, 2006. 352 с.
8. Лукашевич М. Туленков М. Менеджмент соціальної роботи : теорія і практика: навч. посіб. Київ : Каравела, 2007. 295 с.
9. Менеджмент : навч. посіб. / за ред. С. І. Михайлова. Вінниця : НОВА КНИГА, 2006. 416 с.
10. Немець Л. М. Яковлева Ю. К., Полевич І. О. Муніципальне управління: навч. посіб. для самостійної роботи студентів-магістрантів, які навчаються за спеціальністю «Економічна та соціальна географія». Харків, 2013. 74 с.